

ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਖੇਤ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਖੇਤ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ

ਐਮ ਮੰਜੁਲਾ, ਵੀ ਮਨਿਕਨੰਦਨ ਅਤੇ ਦਿਵਿਆ ਸ਼ਰਮਾ

ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਧਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਖੇਤਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣੀ/ਪਰਿਸਥਿਤਕੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂਕਿ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਸਮਝੌਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਇੱਕ ਬਹੁਪੱਖੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਣਾਉਣ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਉੱਪਰ ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਵਜੋਂ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੰਸਥਾਗਤ, ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਆਦਿ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਰਣਨੀਤਿਕ ਦਖਲ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਿੱਸੇਦਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਭਿੰਨ ਲਾਭਦਾਇਕ ਬਿੰਦੂਆਂ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਵਿਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ (ਲੀਸਾ, ਐਗ੍ਰੋਈਕੋਲੋਜੀ, ਪਰਮਾਕਚਰ, ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਆਦਿ) ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲੇਪਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਦਾਅਵਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਚਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਉਂਕਿ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਮਨੁੱਖ ਦੁਆਰਾ ਸੰਚਾਲਿਤ ਹੈ, ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲੇਪਣ/ਅਨੁਕੂਲਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੇ ਕਿਸਾਨ ਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸਲਈ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਸਮਾਜਿਕ-ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਣ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲੇਪਣ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਰਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਖੇਤੀ ਵਿਵਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਵਜੋਂ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲੇਪਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਆਦੇਸ਼ਾਤਮਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ (1) ਬਾਹਰੀ ਰਸਾਇਣਿਕ ਖਾਦਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਜ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰਤਾ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। (2) ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ, (3) ਸਥਾਨਕ ਸੰਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਦ/ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ (4) ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਜੈਵ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੀ ਸੰਭਾਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ (5) ਸਿੰਚਾਈ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰਤਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ ਅਤੇ (6@) ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਨਮੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਅਭਿਆਸ ਹਨ, (1) ਗਾਂ ਦੇ ਗੋਬਰ ਦੀ ਸੱਲਰੀ ਅਤੇ ਗੋ-ਮੂਤਰ (ਬੀਜਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਕੇ ਬੀਜ ਸੋਧਣਾ) (2) ਪਾਣੀ, ਦੇਸੀ ਗਾਂ ਦੇ ਗੋਬਰ ਅਤੇ ਮੂਤਰ, ਗੁੜ, ਬੇਸਣ ਅਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਦੇ ਹੇਠ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਤਿਆਰ ਕਲਚਰ (ਜੀਵਅੰਮ੍ਰਿਤ) ਨੂੰ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣਾ ਤਾਂਕਿ ਮਿੱਟੀ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਜੀਵਾਣੂਆਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧਾਈ ਜਾ ਸਕੇ। (3) ਮਲਚਿੰਗ- ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਨਮੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਪਰਾਲੀ ਜਾਂ ਫਸਲ ਦੀ ਮੱਦਦ ਨਾਲ ਢਕਣਾ (4) ਮੱਲੜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ

ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵਾਯੂਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ। ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਪਰਤੀ ਬਹੁ ਫਸਲੀ' ਮਾਡਲ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੇਸੀ ਗਾਂ ਦੇ ਗੋਬਰ ਅਤੇ ਮੂਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵਰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਮਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਘਟਕ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਖੇਤੀ ਪਰਿਸਥਿਤਕੀ ਸਿਧਾਂਤ, ਮਨੁੱਖਾਂ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਯੋਗੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਮੰਡੀਆਂ ਦੇ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰੀਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਐਸਡੀਜੀ ਦੇ 169 ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਐਗ੍ਰੋਈਕੋਲੋਜੀ ਆਧਾਰਿਤ ਵਿਸ਼ਵ ਪੱਧਰੀ ਕਿਸਾਨ ਅੰਦੋਲਨ ਲਾ ਵੀਆ ਕੈਂਪਸੀਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਬਲਕਿ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਕਾਸ ਏਜੰਸੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਨੀਤੀਗਤ ਧਿਆਨ ਖਿੱਚਿਆ। ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਪੱਦਤੀ ਜਿਸਨੂੰ 2020-21 ਦੇ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੰਪਰਿਕ ਦੇਸੀ ਤਕਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਪਰਾਗਤ ਕ੍ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਬ-ਸਕੀਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਪਰਿਸਥਿਤਕੀ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇਸ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 2019-20 (ਬੁਨਿਆਦ ਵੱਲ ਵਾਪਸ ਜਾਣਾ) ਅਤੇ 2020-21 ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਥਿੰਕ ਟੈਂਕ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਆਮਦਨ ਦੁੱਗਣੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਜੋਂ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਇੱਕ ਤਾਜ਼ਾ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪੇਪਰ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ (ਐਗ੍ਰੋਈਕੋਲੋਜੀ) ਨੂੰ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਪਹਿਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਫੰਡਿੰਗ ਏਜੰਸੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ। ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਕਰਨਾਟਕ ਅਤੇ ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਲਾਟਮੈਂਟ

ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਰਾਜਸਥਾਨ, ਗੁਜਰਾਤ ਅਤੇ ਮੇਘਾਲਿਆ ਦੀਆਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕੇ ਹਨ।

ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨਾਂ ਨੇ ਖਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਬੱਚਤ, ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਇੰਟਰਲਾਕਿੰਗ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸੰਭਾਵਿਤ ਸਾਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕੇਸ ਅਧਿਐਨਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ 17 ਐਸ ਡੀ ਜੀ ਦੇ ਤਹਿਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਟੀਚਿਆਂ ਦੇ ਲਈ ਮੈਪ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਖਾਦ/ਕੀਟਨਾਸ਼ਕ ਆਦਿ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਉਤਪਾਦਨ ਦੀ ਲਾਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਲਈ ਚੁਣੌਤੀ ਖੜੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਤਾਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਲਾਭ ਤਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਲਾਭਾਂ ਬਾਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਨਾਲ, ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਪਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਨੂੰ ਮਾਪਣ ਲਈ ਇੱਕ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਲਾਂਕਣ ਸ਼੍ਰੀ ਸੱਤਿਆਸਾਈ ਜਿਲੇ (ਪਹਿਲਾਂ ਅਣਵੰਡੇ ਅਨੰਤਪੁਰ ਜਿਲੇ ਦਾ ਹਿੱਸਾ) ਦੇ ਰੋਦਮ ਬਲਾਕ (ਮੰਡਲ) ਦੇ ਰਾਚਰੂ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ 15 ਕਿਸਾਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਪਿਛੋਕੜ

ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਾਇਦੀਪ ਦੀ ਭੂਗੋਲਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਨੰਤਪੁਰ ਖੇਤਰ (ਆਂਧਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀ ਸੱਤਿਆਸਾਈ ਅਤੇ ਅਨੰਤਪੁਰਮੂ ਜਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ) ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਮੀਹ ਦੇ ਪ੍ਰਫਾਵੇ ਵਾਲਾ ਖੇਤਰ (ਉਹ ਖੇਤਰ ਜਿੱਥੇ ਪਹਾੜ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮੀਹ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਖੇਤਰ ਮਾਰੂਥਲ ਬਣਨ ਦੇ ਕੰਡੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਅਤੇ ਸੌਕੇ ਵਾਲੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਸੱਤਿਆਸਾਈ ਜਿਲੇ ਵਿੱਚ 604 ਮਿਲੀਮੀਟਰੀ ਔਸਤ ਸਾਲਾਨਾ ਵਰਖਾ ਦਰਜ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਕੁੱਲ ਭੂਗੋਲਿਕ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ 34.7% ਖੇਤਰ ਹੀ ਕੁੱਲ ਬਿਜਾਈ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਕੁੱਲ ਖੇਤੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ 79% ਛੋਟੇ ਅਤੇ ਸੀਮਾਂਤ ਕਿਸਾਨਾਂ ਕੋਲ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਲੇ ਦੇ ਕੁੱਲ ਫਸਲੀ ਖੇਤਰ ਦਾ ਸਿਰਫ਼ 22.7% ਹੀ ਸਿੰਚਾਈ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਦੱਖਣ-ਪੱਛਮੀ ਮਾਨਸੂਨ ਵਿੱਚ ਉੱਚ ਪਰਿਵਰਨਸ਼ੀਲਤਾ ਜਿਲੇ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਜੋਖਿਮਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ। ਰਾਚਰੂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਿਸਾਨ ਟਿੱਬਕਟੂ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਚਲਾਈ ਜਾ ਰਹੀ ਧਰਨੀ ਫਾਰਮਿੰਗ ਐਂਡ ਮਾਰਕਿਟਿੰਗ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹਨ। ਧਰਨੀ ਸਹਿਕਾਰੀ ਅਨੰਤਪੁਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੱਠ ਬਲਾਕਾਂ (ਮੰਡਲਾਂ) ਦੇ 2000 ਤੋਂ ਵੱਧ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਉਤਪਾਦਕ-ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਲਾ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਉੱਦਮ ਹੈ। ਫਸਲੀ ਯੋਜਨਾਬੰਦੀ ਅਤੇ ਖੇਤੀ ਦੀਆਂ ਟਿਕਾਊ ਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿਖਲਾਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਹ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਉਪਜ ਦੀ ਖਰੀਦ, ਪ੍ਰੋਸੈਸਿੰਗ, ਪੈਕਿੰਗ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੁੱਖ ਫਸਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਾਜਰਾ, ਮੂੰਗਫਲੀ, ਦਾਲਾਂ, ਫਲ ਅਤੇ ਸਬਜ਼ੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਰੇਸ਼ਮ ਦੀ ਖੇਤੀ ਵੀ ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਉੱਦਮ ਹੈ ਜਿਸਦੇ

ਰਾਚਰੂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚੱਲਿਤ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਲਚੀਲੇਪਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ।

ਲਈ ਕਿਸਾਨ ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਉਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਸਥਿਰਤਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਢਾਂਚਾ

ਸਥਿਰਤਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਖਾਸ ਸੂਚਕ ਹਨ ਜੋ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਕਵਰ ਕਰਦੇ ਹਨ - ਆਰਥਿਕ, ਵਾਤਾਵਰਣ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ। (ਸਾਰਣੀ 1) ਸੂਚਕਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੂਚਕਾਂ ਲਈ ਇੱਕ, ਤਿੰਨ ਅਤੇ ਪੰਜ ਦੀ ਰੇਟਿੰਗ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜ ਉੱਚ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਇੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਗੁਣਵੱਤਾ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਥਿਰਤਾ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਉਸ ਮਾਪਦੰਡ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੂਚਕਾਂ ਦਾ ਸੰਚਤ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮਾਪ ਛੇ ਤੋਂ 30 ਦੀ ਰੇਂਜ ਵਿਚਕਾਰ ਮੁੱਲ ਲੈਣਗੇ। ਮੁੱਲ ਜਿੰਨਾ 30 ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਥਿਰਤਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਮਾਪਦੰਡ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਓਨੀ ਹੀ ਉੱਚੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਨਤੀਜੇ

ਖੇਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਪਦੰਡ ਨੇ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਇਸਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਮਾਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਪ ਨੇ 22 ਤੋਂ 24 ਦੀ ਰੇਂਜ ਵਿੱਚ ਮੁੱਲ ਬਣਾਏ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੇ ਮਾਪ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ ਸਨ। ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਮਿੱਟੀ-ਜੈਵ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਇਨਪੁਟਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜ਼ਮੀਨੀ ਅਤੇ ਸਤਹੀ ਪਾਣੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਬਾਰੇ ਸੂਚਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਢਾਂਚੇ ਉੱਪਰ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ ਪਾਇਆ ਗਿਆ।

ਆਰਥਿਕ ਮਾਪ ਸਕੋਰ 14 ਤੋਂ 20 ਦੀ ਰੇਂਜ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਕ੍ਰੈਡਿਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਆਰਥਿਕ ਮਾਪਦੰਡ ਦਾ ਇੱਕੋ-ਇੱਕ ਸੂਚਕ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਜਦੋਂਕਿ ਸੂਚਕਾਂ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸਮੂਹ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਖੇਤਾਂ ਅਤੇ ਖੇਤ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕ ਵਿਹਾਰਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਨੇ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਘੱਟ ਸਕੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ। ਕਰਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨੂੰ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਪੂੰਜੀ ਦੇ ਸੂਚਕ ਨਾਲ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਲਾਂਕਣ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ

ਮਾਪ/ ਸੂਚਕ		ਮੁਲਾਂਕਣ ਲੜੀ		
ਵਾਤਾਵਰਨ		1	2	3
1	ਘੱਟ ਆਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖਾਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ	ਕੈਮੀਕਲ	ਦੇਵੇ	ਕੁਦਰਤੀ
2	ਕੇਚੂਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ	ਨਹੀਂ		ਹਾਂ
3	ਸ਼ਹਿਦ ਦੀ ਮੱਖੀਆਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ	ਨਹੀਂ		ਹਾਂ
4	ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਕਿਸਮ	ਰੇਤਲੀ	ਚਿਕਣੀ	ਦੇਮਟ
5	ਪਿੱਛਲੇ ਦਹਾਕੇ-ਭੂਮੀਗਤ ਪਾਣੀ ਦੀ ਸਾਰਣੀ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ	ਛੁੱਪੀ	ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ	ਸਤਿਹ ਦੇ ਨੇੜੇ
6	ਸਤਿਹ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਉਪਲਬਧਤਾ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀ	ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘੱਟ ਮਹਿਨੇ	ਉਹੀ ਰਹਿੰਦਾ	ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਮਹਿਨੇ
ਆਰਥਿਕ		1	2	3
1	ਇੱਕ ਮੁੱਖ ਫਸਲ ਦੀ ਔਸਤ ਪੈਦਾਵਾਰ?	ਸੰਭਾਵੀ ਉਪਜ ਨਾਲੋਂ	ਸੰਭਾਵੀ ਉਪਜ ਦੇ ਸਮਾਨ	ਸੰਭਾਵੀ ਉਪਜ ਨਾਲੋਂ?
2	ਘਰੇਲੂ ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀ ਆਮਦਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ	25% ਤੋਂ ਘੱਟ	25-50%	ਬਰਾਬਰ ਜਾਂ 50% ਤੋਂ ਘੱਟ
3	ਇਕ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਉਗਾਈਆਂ ਫਸਲਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ	ਤਿੰਨ	ਤਿੰਨ ਤੋਂ ਵੱਧ
4	ਉਧਾਰ ਦੇ ਸਰੋਤ	ਕੋਈ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ	ਗੈਰ ਰਸਮੀ	ਰਸਮੀ
5	ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਮੋਕੇ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ	ਫਸਲ-ਅਧਾਰਿਤ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੇ	ਦੋ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਦੋ ਕਰੋੜ ਤੋਂ ਵੱਧ ਆਧਾਰਿਤ ਖੇਤੀ
6	ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਆਕਾਰ	2.5 ਏਕੜ ਤੋਂ ਘੱਟ	2.6 ਤੋਂ 5 ਏਕੜ	5 ਏਕੜ ਤੋਂ ਵੱਧ
ਸਮਾਜਿਕ		1	2	3
1	ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ	ਠੇਕਾ	ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਮਾਲਕੀ	ਪਤੀ ਅਤੇ ਪਤਨੀ ਦਾ ਇਕੱਲਾ/ ਨਾਮ
2	ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਰਜਿਸਟਰਡ ਹੈ		ਮਰਦ	ਇਸਤਰੀ
3	ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਫੈਸਲੇ ਕੌਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।	ਸਿਰਫ ਮਰਦ	ਮਰਦ ਔਰਤਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦੇ ਹਨ	ਸਹਿਮਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਾਂਝੇ ਫੈਸਲੇ
4	ਮਰਦ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਅੰਤਰ	ਦੇ ਵਾਰ	ਦੇ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ	ਕੋਈ ਫਰਨ ਨਹੀਂ
5	ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ	ਨਹੀਂ		ਹਾਂ
6	ਉਤਪਾਦਕ ਸਰੋਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਜਾਤ ਦਾ ਦਬਦਬਾ	ਹਮੇਸ਼ਾ	ਕਈ ਵਾਰ	ਕਦੇ ਨਹੀਂ
ਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਜਲਵਾਯੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ		1	2	3
1	ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਖੇਤੀ ਰੁਤਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ?	ਕੋਈ ਨਹੀਂ	ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੋ	ਦੋ ਤੋਂ ਵੱਧ
2	ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਖੇਤੀ ਮੌਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਐਕਸਟੈਂਸ਼ਨ ਅਫ਼ਸਰ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਦੀ ਗਿਣਤੀ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ	ਇੱਕ ਜਾਂ ਦੋ ਵਾਰ	ਦੋ ਵਾਰ ਤੋਂ ਵੱਧ
3	ਪੀਐੱਚਸੀ ਦੀ ਦੂਰੀ	5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ	5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੇ ਅੰਦਰ	ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ
4	ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਵੈਟਰਨਰੀ ਦੀ ਦੂਰੀ	5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਵੱਧ	1 ਤੋਂ 5 ਕਿਲੋਮੀਟਰ	1 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਤੋਂ ਘੱਟ
5	ਬਾਰਸ ਪੈਟਰਨ ਦੀ ਧਾਰਨਾ-ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ	ਵੱਖਰਾ		ਉਹੀ
6	ਖੇਤੀ ਅਧਾਰਿਤ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਤੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਧਾਰਨਾ	ਨਕਾਰਾਤਮਕ	ਕੋਈ ਨਹੀਂ	ਸਕਾਰਾਤਮਕ

ਜਿੰਨਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਮਾਦੰਡ ਉੱਪਰ 'ਕਰਜ਼ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ' ਸੂਚਕ ਉੱਪਰ ਉੱਚ ਅੰਕ ਮਿਲੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੀ ਉਹ ਕਿਸਾਨ ਵੀ ਸਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਦੰਡ ਉੱਪਰ 'ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ' ਸੂਚਕ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ।

ਸਮਾਜਿਕ ਮਾਪਦੰਡ 'ਤੇ ਹੋਰ ਸੂਚਕਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਿ 'ਖੇਤ ਪੱਧਰ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਦੇ ਲਿੰਗੀ ਪਹਿਲੂ, ਲਿੰਗ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿੱਚ ਭਿੰਨਤਾ, ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ' ਨੇ ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਮਾੜੇ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਅਤੇ 'ਫੈਸਲਾ ਲੈਣ' ਦੇ ਸੂਚਕ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਾੜਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਸੂਚਕ

ਭਾਵ 'ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਹੱਕਾਂ ਦੀ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਅਤੇ ਪਹੁੰਚ' ਅਤੇ 'ਵਿਸਤਾਰ ਕਾਰਜਕਰਤਾ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਤੀਬਰਤਾ' ਮੱਧਮ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ (ਸਕੋਰ 3)। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਮਾਪਦੰਡ 'ਤੇ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਬਾਕੀ ਸੂਚਕਾਂ ਨੇ, ਜੋ ਜਲਵਾਯੂ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਖੇਤੀ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਪਕੜਦੇ ਹਨ, ਢਾਂਚੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਅੰਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਖੇਤਰ ਮੁਲਾਂਕਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣੀ/ਪਰਿਸਥਿਤਕੀ ਪਹਿਲੂਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਆਰਥਿਕ ਪਹਿਲੂ 'ਤੇ

ਰਾਚਾਰੂ ਵਿੱਚ ਮੂੰਗਫਲੀ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਮਹਿਲਾਵਾਂ

ਕੀਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਕਰਜ਼ੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ, ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੀਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸਤਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਆਦਿ ਸੂਚਕਾਂ 'ਤੇ ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਨਤੀਜੇ ਵੀ ਆਏ ਹਨ ਜਿੰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਖੇਤਰ ਵੱਚ ਛੋਟੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਲਚੀਲੇਪਣ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਧਰਨੀ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈ ਗਈ ਫੈਸੀਲੀਟੇਟਰ ਦੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਾਤਾਵਰਣੀ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਕੁੱਝ ਕਾਰਨ ਸਮਿਤੀਆਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਬੀਜਅੰਮ੍ਰਿਤ ਅਤੇ ਵਹਾਪਸਾ ਅਤੇ ਬਹੁ ਫਸਲੀ ਮਾਡਲ ਜਿਹੀਆਂ ਤਕਨੀਕਾਂ ਜੋ ਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੇ ਸਤੰਭ ਹਨ, ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਸਮਰੱਥਾ ਨਿਰਮਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਇਲਾਵਾ, ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਇਨਪੁਟਸ ਦੇ ਉਤਪਾਦਨ ਅਤੇ ਸਪਲਾਈ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਕੇਂਦ੍ਰਿਕਰਤ ਯੂਨਿਟ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਉਤਪਾਦਾਂ ਦੇ ਮੁੱਲ ਸੰਵਰਧਨ, ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਵਿੱਚ ਧਰਨੀ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਿਰਫ ਤਿਲਹਨ, ਦਾਲਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਨਾਜਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਾਗਬਾਨੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਕਿਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਂਡਿੰਗ ਕਰਨ, ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉੱਚਿਤ ਕੀਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫੀ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਿਕਾਰਿਤਾ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਰਿਵਾਰ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖੇਤੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿੰਗ ਆਧਾਰਿਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਐਨ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀ ਮਾਡਲ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਵਜੋਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਇੱਕ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਛੋਟੇ ਸਾਈਜ਼ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਮੌਜੂਦਾ ਖੇਤੀ ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਅਭਿਆਸਾਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹਨ। ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਨੀਤੀ ਆਯੋਗ ਦੇ ਬਿੰਕ ਟੈਂਕ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਵਰਕਿੰਗ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਨਵੇਂ ਖੇਤੀ ਪ੍ਰਤੀਮਾਨ ਵਜੋਂ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਲਈ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਵੇਸ਼ੀ ਖੇਤੀ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਪਹੁੰਚ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਸੰਸਥਾਗਤ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਮੰਡੀਕਰਨ ਦੇ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਰਣਨੀਤਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਅਪਣਾਵੇ।

ਮਾਨਤਾਵਾਂ

ਸਥਿਰਤਾ ਮਾਪਦੰਡਾਂ 'ਤੇ ਸੰਚਿਤ ਸਕੋਰ ਅਪ੍ਰੈਲ 2022 ਵਿੱਚ ਅਜ਼ੀਮ ਪ੍ਰੋਮਜ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਅਤੇ ਫੈਕਲਟੀ ਦੀ ਇੱਕ ਟੀਮ ਦੁਆਰਾ ਟਿਕਾਊ ਖੇਤੀ ਉੱਪਰ ਕੋਰਸ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਖੇਤਰੀ ਮੁਲਾਂਕਣ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਲੇਖਕ ਟਿੰਬਕਟੂ ਕਲੈਕਟਿਵ, ਧਰਨੀ ਕੋਆਪਰੇਟਿਵ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਸੱਤਿਆ ਸਾਂਈ ਜਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਰੋਦਮ ਬਲਾਕ ਦੇ ਕਿਸਾਨ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਆਭਾਰੀ ਹਨ।

ਸੰਦਰਭ

ਭਰੂਚਾ, ਜੈਂਡ ਪੀ ਮਿਤਜਾਸ, ਐਸ ਬੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਿਟੀ ਜੇ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਜ਼ੀਰੋ ਬਜਟ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵੱਡੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਮੁੜ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਕਰਨ ਵੱਲ, 2020, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜਰਨਲ, 18:1, 1-20 ਤ੍ਰਿਪਾਠੀ ਐਸ, ਸ਼ਾਹਿਦੀ ਟੀ, ਨਾਗਭੂਸ਼ਣ ਐਸ ਐਂਡ ਗੁਪਤਾ ਟਿਕਾਊ ਵਿਕਾਸ ਟੀਚਿਆਂ ਲਈ ਜ਼ੀਰੋ ਬਜਟ ਕੁਦਰਤੀ ਖੇਤੀ, ਆਂਧਰਾ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਭਾਰਤ, 2018 ਊਰਜਾ, ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਤੇ ਜਲ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ।

<https://srisathyasai.ap.gov.in/document-category/district-profile/>

ਐਮ ਮੰਜੁਲਾ, ਵੀ ਮਨਿਕਨੰਦਨ ਅਤੇ ਦਿਵਿਆ ਸ਼ਰਮਾ
ਫੈਕਲਟੀ, ਸਕੂਨ ਆਫ ਡਿਵਲਪਮੈਂਟ
ਅਜ਼ੀਮ ਪ੍ਰੋਮਜ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸਰਵੇ ਨੰਬਰ 66,
ਬੁਰਗੁਟੇ ਪਿੰਡ, ਬਿੱਕਨਹੱਲੀ ਮੇਨ ਰੋਡ, ਸੁਰਜਾਪੁਰਾ,
ਬੰਗਲੌਰ, ਕਰਨਾਟਕ-562125
ਈਮੇਲ : manjula.m@apu.edu.in